

UNIwersytet IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
SERIA PSYCHOLOGIA NR 18

RODZICIELSTWO

UJĘCIE INTERDYSCYPLINARNE

Redakcja naukowa

Lucyna Bakiera

POZNAŃ 2020

Recenzent: prof. dr hab. Maria Braun-Gałkowska, KUL

Publikacja sfinansowana przez Wydział Psychologii i Kognitywistyki
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020

Projekt okładki: Katarzyna Napierała-Rydz

Redaktor: Michał Sójka

Redaktor techniczny: Dorota Borowiak

Łamanie komputerowe: Marcin Tyma

ISBN 978-83-232-3620-7 (wersja drukowana)

ISBN 978-83-232-3621-4 (PDF)

ISSN 1898-0473

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wydnauk@amu.edu.pl
Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 25,00. Ark. druk. 25,50

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL DANIEL KRZANOWSKI, SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7-9

2.

Kształtowanie inteligencji moralnej dzieci jako zadanie wychowawcze rodziców

Dorota Kornas-Biela

Wprowadzenie

Jednym z zadań wychowawczych rodziców jest pomoc dziecku w osiągnięciu pełni dojrzałej osobowości, a w jej ramach wpojenie i zinterioryzowanie systemu zasad i norm moralnych oraz wypracowanie dyspozycji do ich realizacji, do działania zgodnie z nimi. Zadanie to wiąże się ściśle z ukazaniem przez rodziców istoty i celu ludzkiej egzystencji oraz konieczności odnalezienia osobistego powołania życiowego, uzasadniającego podejmowanie trudu życia i czyniącego je wartym przeżycia. Problemy współczesnych rodziców w realizacji procesu wychowania moralnego dzieci wynikają ze swoistości tego wychowania, które cechuje się m.in. długotrwałością, nieuchwytnością oceny rezultatów, ciągłą interwencją wielu czynników mogących wzmacniać, korygować lub niweczyć ich wysiłki wychowawcze. Szybki postęp technologiczny i medialny oraz zmiany kulturowe wraz z całą złożonością różnych czynników stanowiących ryzyko dla rozwoju dzieci, jak też funkcjonowania rodziny, utrudniają rodzicom przekaz wartości i norm moralnych.

Celem tego rozdziału jest ukazanie wychowawczego kontekstu kształtowania przez rodziców dyspozycji moralnej dzieci, która została określona jako inteligencja moralna. Kwestia zależności między inteligencją moralną dorosłych a efektywnością procesu wychowania dziecka jest doceniana, jednak nie jest badawczo spenetrowana (Borba, 2002; Coles, 1997, 1999). Rodzicielstwo jako zadanie wymaga od rodziców nie tylko kształtowania inteligencji moralnej swoich dzieci, ale również formowania jej w ramach procesu samowychowania.

Obecna publikacja będzie próbą refleksji w oparciu o literaturę przedmiotu nad wyzwaniem, przed jakimi stają rodzice, aby nie tylko stwarzać warunki już od początku dziecka dla kształtowania się jego inteligencji mo-

ralnej, ale również w procesie samowychowania rozwijać własną inteligencję moralną. Literatura światowa dotycząca inteligencji moralnej jest głównie skupiona na ukazaniu znaczenia tej inteligencji dla osiągnięcia osobistego sukcesu zawodowego i powodzenia firm (Kornas-Biela, 2016; Kornas-Biela, Schwarz, Biela-Wołośńcej, 2018), natomiast dużo mniej uwagi poświęca się jej kształtowaniu. Problematyka kształtowania inteligencji moralnej skupiona jest zarówno na zagadnieniu rozwoju jej komponentów (Borba, 1999, 2002, 2017), jak i na przeciwdziałaniu lub zmniejszeniu zachowań określanych jako „trudne”, a tym samym negatywne z moralnego punktu widzenia (Borba, 2003b, 2016, 2018). Ze względu na ogromny zakres zagadnień związanych z tym procesem wychowawczym i skomplikowanie czynników interferujących w to wychowanie, skupimy się głównie na propozycji Michele Borby, autorki wielu poradników z zakresu wychowania moralnego i kształtowania charakteru (Borba, 1999, 2002, 2017).

Zawężenie omawianej problematyki do wybranego aspektu nie powinno jednak przysłonić faktu powiązania zagadnienia inteligencji moralnej z szerokim kontekstem filozoficznym, z jakim jest ona złączona. W rozwoju nauki nawet wielkie przewroty (dokonane przez, np. M. Kopernika, A. Einsteina), nie powstają w próżni, lecz mają swoją długą historię w rozwoju myśli ludzkiej. Kolejni filozofowie na przestrzeni dziejów tworzący podstawy dla wyłonienia się psychologii i pedagogiki przyczynili się do rozumienia inteligencji moralnej jako dyspozycji psychicznej, która łączy w sobie elementy wiedzy, myślenia, emocji i uczuć, wartościowania i oceny moralnej, przekonań i postaw moralnych (Biela, 2019).

Inteligencja moralna jako dyspozycja psychiczna

Pojęcie inteligencji ma w psychologii i pedagogice swoją długą historię jako pojęcie opisujące monolityczną zdolność człowieka, decydującą o poziomie jego funkcjonowania i osiągnięciach w życiu, zwłaszcza typu akademickiego. Inteligencja moralna jest jedną z oddzielnych, autonomicznych inteligencji wielokrotnych (Gardner, 2009). Wyłonienie się inteligencji moralnej w literaturze psychopedagogicznej związane jest z kilkoma autorami. Judith Boss, pisząc o „anatomii” inteligencji moralnej już w 1994 r., zwróciła uwagę, że rozwój moralny jest funkcją rozwoju poznawczego, a zdolność do rozumowania moralnego ma związek z zachowaniem moralnym. Inteligencja moralna ma podłoże biologiczne, jest funkcją inteligencji społecznej i ma szerokie implikacje edukacyjne (Boss, 1994).

Robert Coles w swojej książce na temat inteligencji moralnej dzieci wydanej w 1997 r. wspomina, że usłyszał ten termin wiele lat wcześniej z ust

pediatry Rustina McIntosha, który opisywał zachowanie dzieci, charakteryzujących się inteligencją moralną, czyli mających „dobre serce” – były one „dobre”, „miłe, myślały o innych i wychodziły im naprzeciw”, „wykazywały pragnienie, by zachowywać się taktownie i uprzejmie, by widzieć świat tak, jak widzą go inni, doświadczać go przez pryzmat doświadczeń innych, by działać, wykorzystując zdobytą w ten sposób wiedzę”. Jest to więc rodzaj inteligencji, który nie polega na sprawnym posługiwaniu się faktami, liczbami, odtwarzaniu zapamiętanych wiadomości, ale przejawia się w sposobie zachowania dziecka, w jakości jego relacji z innymi oraz braniu pod uwagę dobra innych (Coles, 1999, s. 17–19).

Psycholog Aaron Hass (1998), opisując inteligencję moralną, podkreślił jej znaczenie w radzeniu sobie z dylematami moralnymi, których rozwiązywanie jest coraz trudniejsze w coraz bardziej skomplikowanym świecie. Podkreślił, że pomimo atrakcyjności egoizmu, człowiek ma poczucie, że jest dobry, wtedy, gdy robi to, co uważa za słuszne i odnosi „korzyść” z bycia dobrym, uczciwym i pełnym miłości człowiekiem. Tylko wzmocnienie inteligencji moralnej może zapewnić człowiekowi poczucie godności i wewnętrznego spokoju, strzegąc od sytuacji, kiedy wie, jak należy postąpić, ale wymawia się, iż nie może tego zrobić. Inteligencja moralna pomaga odkryć, kiedy poczucie winy jest prawidłową reakcją; jak doświadczane emocje mogą przeszkodzić w robieniu tego, co jest właściwe; jak wieść uczciwe życie, kiedy jest ono odczuwane jako niesprawiedliwe, a jednak człowiek zachowuje się w sposób prawy; rozumieć, dlaczego pewne zachowania czynią człowieka przegranym pod względem moralnym. Hass skupia się na czterech komponentach inteligencji moralnej (poczucie winy, emocje, uczciwość i dawanie) i łączy je ze współczuciem i miłością. Hass podkreśla, że czyniąc to, co należy, kierując się ciepłem i dobrocią, zwiększając empatię i uprzejmość możemy osiągnąć pełnię mądrości i głębię ducha, wyzwolić wrodzoną dobroć i zdolność do heroizmu, które tkwią w człowieku, a są potrzebne nie tylko w chwilach wielkich kryzysów, ale też na co dzień.

Koncepcja inteligencji moralnej w kontekście wychowawczym została rozwinięta przez Michele Borbę (2002), która rozumie tę inteligencję jako zdolność rozróżniania dobra od zła, działań właściwych od niewłaściwych moralnie, posiadania moralnych przekonań i postępowania zgodnie z nimi. Inteligencję moralną konstytuuje zdaniem autorki siedem wymiarów: empatia, prawe sumienie, zdolność do samokontroli, szacunek dla innych, życzliwość, tolerancja, uczciwość. Każdy z tych wymiarów może być rozwijany przez podjęcie trzech kroków wychowawczych. Natomiast Gholam Reza Rahimi (2011) wyróżnia siedem komponentów inteligencji moralnej: kontrola hamowania impulsów (popędów), empatia, konsekwencja, uczciwość, odpowiedzialność, współpraca, logiczność. Zdaniem T. Gulliksona (2004) inteli-

gencja moralna przejawia się w zachowaniu spełniającym takie standardy, jak szacunek, dobroć i emocjonalne ciepło.

Autorami najbardziej znanej koncepcji inteligencji moralnej są Doug Lennick oraz Fred Kiel (2005, 2007), którzy rozumieją ją jako zdolność umysłową do określenia, jak zastosować uniwersalną ludzką zasadę zawartą w „Złotej Regule” we własnej hierarchii wartości, w celach, decyzjach i działaniach. Złota Reguła jest sformułowana w powiedzeniu „Nie czyn tego drugiemu, co tobie niemiłe” lub w Nowym Testamencie: „Wszystko więc, co byście chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie!” (Mt 7,13 i Łk 6, 31). Jest ona w swym przesłaniu uniwersalna, akceptowana we wszystkich kulturach, nie jest specyficzna ze względu na płeć, grupę etniczną czy religię.

Lennick i Kiel (2005, 2007), prowadząc badania nad związkiem inteligencji moralnej z sukcesem menadżerskim, osiągnięciami firm oraz zadowoleniem pracowników wyodrębnili cztery główne kompetencje moralne oraz ich elementy składowe, w których przejawia się inteligencja moralna. Pierwszy obszar kompetencyjny dotyczy uczciwości i integralności wewnętrznej, harmonii między tym, w co się wierzy, że jest słuszne i działaniem. W ramy tego obszaru wchodzi cztery umiejętności: 1. zachowania się zgodnego z zasadami, wartościami i przekonaniami, bycie w zgodzie z sobą; 2. mówienia prawdy i świadczenie o niej; 3. obrony tego, co słuszne, odwaga cywilna; 4. dotrzymywania obietnic i zobowiązań. Drugi obszar kompetencji dotyczy odpowiedzialności, wyrażającej się w zdolności do: 1. przyznawania się do błędów, 2. ponoszenia konsekwencji własnych wyborów i działań; 3. podejmowania odpowiedzialności za siebie i innych. Trzeci obszar kompetencji moralnych to zdolność do wybaczenia. Jest ona kluczową umiejętnością, ponieważ bez uznania ludzkiej niedoskonałości i tolerancji dla błędów jest się bezdusznym i szorstkim w obyciu, sztywnym egzekutorem czyichś słabości i win, nie nastawionym na pomnażanie dobra wspólnego. Przejawia się ona poprzez: 1. przebaczenie sobie, pokorę, samodoskonalenie się w oparciu o refleksję nad popełnionymi błędami; 2. przebaczenie innym, tolerancję, dążenie do kompromisu i zgody. Czwarty obszar kompetencji moralnych odnosi się do współczucia i obejmuje trzy składowe umiejętności: 1. aktywna troska o drugiego; 2. uprzejmość; 3. empatia. Wszystkie badania prowadzone na świecie nad znaczeniem inteligencji moralnej menadżerów, jak i pracowników dokumentują wysoką korelację między nią a efektywnością zarządzania, sukcesem dużych korporacji, jak i małych firm, efektywnością funkcjonowania organizacji, satysfakcjonującymi relacjami międzyludzkimi, dobrym klimatem w miejscu pracy i zadowoleniem z niej (Kornas-Biela, 2016; Kornas-Biela, Schwarz, Biela-Wołośńkiej, 2018).

Rola inteligencji moralnej jest porównywana do kompasu, GPS-u życiowego, który pozwala nawigować czy określać najlepsze decyzje życiowe,

podążać właściwą drogą. Nie odnosi się ona jedynie do znajomości zasad moralnych, ale umożliwia ich praktyczne zastosowanie w rzeczywistych sytuacjach. Może być traktowana jako „centralna inteligencja” dla wszystkich ludzi we wszystkich sytuacjach, gdyż wykorzystuje inne formy inteligencji do nadania życiu „ludzkiego charakteru”, ukierunkowuje go poprzez decyzje i działania na osiągnięcie wartościowych celów. Dzięki niej życie nabiera sensu, a ona strzeże, aby nasze działania nie zaprzepaściły go, a tym samym chroni poczucie własnej godności i wartości, poczucie skuteczności i zadowolenia z życia (Lennick, Kiel, 2005).

Rodney H. Clarken (2009) uważa, że inteligencja moralna odnosi się do tego, w jaki sposób człowiek myśli, co czuje i pożąda, jak działa, przestrzegając zasad prawdy, miłości i sprawiedliwości. Zdolności poznawcze i zasoby emocjonalno-motywacyjne służą do jej rozwoju. Inteligencja moralna obejmuje rozpoznawanie problemów, wyznaczanie celów, decydowanie o tym, co jest właściwe, motywuje do podejmowania działań zgodnych z rozpoznanymi i przyjętymi jako własne zasadami moralnymi oraz do wierności sobie, do wytrwałości w dążeniach moralnie wartościowych. Inteligencja moralna związana jest z mądrością duchową, dojrzałym sumieniem i prawością. Dzięki niej człowiek jest „prawdziwym człowiekiem”, dlatego jej kształtowanie powinno być szczególną troską rodziców i wychowawców.

Carmen Tanner i Markus Christen, uściślając rozumienie inteligencji moralnej przez D. Lennick i F. Kiel, definiują ją jako zdolność do przetwarzania informacji moralnych, zarządzania sobą i samoregulacji tak, aby osiągnąć pożądane cele moralne. Moralnie inteligentna osoba to ktoś, kto jest obdarzony pragnieniem dążenia do osiągnięcia celów moralnych, umiejętnością przestrzegania zasad moralnych i samoregulacji, aby czynić to, co jest dobre dla innych istot (ludzkich i nie tylko), dla społeczeństwa. Inteligencja moralna nie ogranicza się więc do aspektu poznawczego, ale wyraża się w praktyce życia (Tanner, Christen, 2013, s. 120–121). Opierając się na wcześniejszych pracach różnych autorów oraz własnych, autorzy tej publikacji wyróżnili pięć kompetencji składających się na inteligencję moralną: 1. Kompas moralny jako system referencyjny norm moralnych, wartości i/lub przekonań, stanowiących podstawę dla ocen moralnych i regulacji zachowania; 2. Zobowiązania moralne – chęć i zdolność do ustalania priorytetów oraz dążenia do osiągnięcia celów moralnych; 3. Wrażliwość moralna jako zdolność rozpoznawania i identyfikowania kwestii moralnych; 4. Rozwiązywanie problemów moralnych, czyli zdolność do wybierania moralnie satysfakcjonującego kierunku działania, rozwiązując dylematy, sprzeczne tendencje; 5. Asertywność moralna jako zdolność do konsekwentnych i odważnych zachowań moralnych, działań zgodnych ze standardami moralnymi pomimo istniejących przeszkód (Tanner, Christen, 2013, s. 122).

Za syntezę różnych rodzajów inteligencji związanych z inteligencją moralną może być traktowana koncepcja mądrości, której znaczenie sprecyzował w psychologii Imrich Ruisel (2008, 2010). Inteligencja moralna nie odnosi się jedynie do „inteligencji” rozumianej jako zdolność poznawcza czy zakres wiedzy lub przekonań, ale stanowi dyspozycję psychiczną, która obejmuje integralnie sferę poznawczą, emocjonalną i wolicjonalną. Takie rozumienie ustrzeża to pojęcie przed krytyką, iż kształtowanie inteligencji moralnej nie ma przełożenia na działania moralne, gdyż sama wiedza o dobru i złu, przekonania, o tym, co jest właściwe, nie zabezpieczają przed niemoralnym postępowaniem. Moralne zachowania różnią się bardzo w zależności od wielu trudnych do identyfikacji czynników, dlatego skuteczność rozwijania kompetencji moralnych jest w różnym stopniu od nich uzależniona, a czynnik wolnej woli do końca pozostawia miejsce na niespodziewane decyzje i nieprzewidywalne zachowania.

Posiadanie wysoko rozwiniętej inteligencji moralnej (znajomość, poszanowanie i przestrzeganie zasad i norm moralnych, kompetencje moralne) jest wyrazem zdrowia moralnego oraz zdrowia psychicznego. Jego zaprzeczeniem są tzw. choroby moralne jako stała skłonność woli do spełniania aktów moralnie złych, działań, które godzą w godność osoby ludzkiej, podstawowe prawa człowieka. Są one związane z krzywdą w wymiarze indywidualnym i społecznym (Osińska, 1995, s. 37, 41).

Kształtowanie inteligencji moralnej we wczesnym dzieciństwie

Podstaw rozwoju inteligencji moralnej należy szukać zarówno w zadatkach genetycznych, wrodzonych oraz w doświadczeniach dziecka przed i po urodzeniu. Człowiek jest bowiem genetycznie zaprogramowany na bycie istotą moralną, do kierowania się empatią i współdziałania z innymi. Osiągnięcia nauk biologicznych oraz neuronauki ukazują wpływ genów na pojawianie się pewnych cech moralnej konstrukcji człowieka (np. Marsh i in., 2011; Ramos, Griffin, Neiderhisher, Reiss, 2019).

Już w okresie rozwoju prenatalnego dziecko rozwija się jako istota emocjonalna i społeczna, potrzebuje interakcji z rodzicami, inicjuje i podtrzymuje kontakt prenatalny, reaguje na różne formy komunikacji z nim i jest gotowe do wchodzenia w kontakt z innymi bezpośrednio po urodzeniu. Poprzez więź rodziców z dzieckiem prenatalnym, ich komunikację z nim (np. ważna rola przekazu neurohormonalnego, neuronów lustrzanych) i podjęte formy opiekuńczo-wychowawczych oddziaływań rozwija się społeczny umysł dziecka, jego wiedza o świecie, nastawienie do świata zewnętrznego i świata osób (poczucie bezpieczeństwa, prazaufanie), pierwsze emocje, osobowe i społeczne

kompetencje (np. poszukiwania i podtrzymywania interakcji). Okres przed urodzeniem to dla dziecka pierwsza szkoła uczuć i relacji społecznych, etap kształtowania mózgowych ośrodków emocji i społecznej komunikacji oraz całościowej orientacji „do” lub „od” świata i ludzi, „ku” lub „przeciw” nim (Kornas-Biela, 2019; Kornas-Biela, Biela, Sobek, 2015).

Istnieją międzykulturowe dowody, że zakaz fizycznej agresji (uderzania kogoś bez pozwolenia) jest częścią naszego wrodzonego rdzenia moralnego (Hamlin, 2013). Dzieci rodzą się z podstawowym poczuciem sprawiedliwości, ich mózg jest ukształtowany na rozwój społeczny i moralny. U noworodków bezpośrednio po urodzeniu można zauważyć płacz reaktywny w odpowiedzi na płacz innego niemowlęcia. Jest to wrodzona reakcja odczuwania cierpienia, gdy inny cierpi, co stanowi podstawę do rozwoju bardziej zaawansowanych form empatycznego cierpienia (Hoffman, 2006).

Już w pierwszych tygodniach po urodzeniu dzieci mają proste rozumienie dobra i zła, sprawiedliwości, są zdolne osądzać dobro i zło w działaniach innych, odczuwają empatię i współczucie, zmięrzają do ukojenia cierpiących (Bloom, 2013), preferują spoglądanie na dobre pod względem moralnym zachowania niż złe. W następnych tygodniach ukazują preferencję osób, które czynią dobro lub które angażują się w relacje z dobrym człowiekiem (prospołecznym), natomiast okazują niechęć wobec tych, którzy krzywdzą innych lub angażują się w relację z kimś, kto czyni źle. Już przed ukończeniem pierwszego roku życia niemowlęta wolą tych, którzy nagradzają dobro i którzy karzą złego. Są zaniepokojone, gdy ktoś przeżywa smutek lub ból, chcą wtedy pomóc. Pomaganie już bardzo wcześnie w rozwoju okazuje się być nagradzające (Wynn, Bloom, 2014). Już 8-miesięczne niemowlęta wybiórczo preferują osoby, które są pozytywnie nastawione do osób prospołecznych i które podejmują działania negatywne wobec osób aspołecznych. Ponadto te małe dzieci same zachowują się pozytywnie wobec osób prospołecznych i negatywnie wobec aspołecznych (Hamlin, Wynn, Bloom, Mahajan, 2011).

Wrodzone zadatki inteligencji moralnej muszą mieć jednak warunki do rozwoju, gdyż człowiek jest również skłonny do złego i ma wrodzone tendencje do lęku przed obcymi, wrogości wobec nich, preferowania własnej grupy nad inną, tworzenia stereotypów i uprzedzeń. Dlatego dopiero na tej bazie genetycznych skłonności i wrodzonego „poczucia moralnego” poprzez stały, bliski i ciepły uczuciowo kontakt rodziców z noworodkiem i niemowlęciem, zaspokojenie jego potrzeb psychicznych, tworzą się podwaliny poznawcze i osobowościowe dla inteligencji moralnej. Miłość rodziców oraz ich bezpieczna dostępność dla dziecka stanowi konieczny, chociaż niewystarczający warunek jego rozwoju moralnego. Wiąż dziecka z rodzicami, a zwłaszcza z matką jako jednym stałym opiekunem jest bardzo ważnym czynnikiem zapewniającym prawidłowy rozwój komponentów inteligencji moralnej.

Dynamiczny postęp neuronauki dostarcza ekscytujących dowodów, że dostępny, akceptujący i dostrojony do niemowlęcia opiekun umożliwia dziecku rozwijanie kongruentnego i spójnego Ja, a także zdolności do empatii oraz do bezpiecznego wiązania się z innymi. Jego stała obecność otwarta na potrzeby dziecka, akceptacja i empatyczne zrozumienie są koniecznymi warunkami, by tendencja aktualizacyjna osoby mogła rozwijać się w konstruktywny i prospołeczny sposób (Tarnowska, Osińska-Owczarska, Sowicka, Supel-Szczerbic, 2019), aby mogła ona osiągnąć kiedyś dojrzałość moralną.

Utrudnienia we wczesnym rozwoju inteligencji moralnej

Wprawdzie każdy człowiek jako osoba jest „z natury” zdolny do rozwoju w sferze moralnej, jednak poziom kompetencji moralnych jest jednostkowo zróżnicowany, ich rozwój może być zahamowany lub wypaczony. Genetycznie uwarunkowany nieprawidłowy rozwój układu nerwowego, czynniki uszkadzające go w okresie przed i po urodzeniu mogą spowodować zaburzenia w kształtowaniu się inteligencji moralnej (np. niepełnosprawność umysłowa, zaburzenia psychiczne, charakteropatia, dewiacje społeczne, seksualne). Ponadto, genetycznie uwarunkowane cechy układu nerwowego i temperamentu dziecka mogą modelować zachowania rodziców względem niego od jego urodzenia, a one również są genetycznie, a nie tylko środowiskowo uwarunkowane (np. Shelton i in., 2008).

Jeśli jednak dziecko ma zaburzenia układu nerwowego lub jest ofiarą przemocy (zaniedbywania, molestowania, wykorzystania, karania), to jego ośrodki mózgowie zarówno korowe, jak i podkorowe (np. w płacie czołowym, w układzie limbicznym) mogą zostać strukturalnie lub funkcjonalnie uszkodzone (np. mniejsza, nawet do 30% objętość mózgu, mniej złożonych funkcjonalnych międzyneuronalnych połączeń), a tym samym zostaje zaburzony rozwój moralny.

Badania neurobiologiczne i kliniczne ilustrują, jak reaktywność opiekuna na potrzeby dziecka, wczesny nagradzający i kojący kontakt z opiekunem jest treningiem tych struktur mózgu, które odpowiadają za regulację afektu u dziecka, a ona ma wpływ na jego rozwój emocjonalny, poznawczy oraz moralny (Narvaez, 2010). Gdy dziecko nie otrzymuje w relacji z opiekunami wystarczającej troski, uwagi, szacunku, czułości, empatycznych reakcji i przestrzeni na ekspresję własnych doświadczeń, gdy ma ograniczoną możliwość wchodzenia w nagradzającą interakcję z podstawowym opiekunem na najwcześniejszych etapach życia, rozwój neuronalny staje się atypowy, co predysponuje do niższego poziomu odporności na stres, zaburzeń snu, chorób somatycznych, zakłóceń w aktywności ruchowej, zaburzeń afektywnych

(lęku i obniżonego nastroju) i uzależnień, wyższego poziomu agresji oraz impulsywnej agresji, nieadekwatnych zachowań społecznych (wycofania się w relacjach z rówieśnikami i bliskimi oraz nadmiernego zbliżania się do obcych), szybkiego interpretowania sytuacji jako zagrażających, przypisywania wrogości innym, zaburzeń osobowości, popełniania brutalnych zbrodni w dorosłym życiu. Relacje z innymi ludźmi są dla tej osoby źródłem cierpienia, doświadczenia osamotnienia i własnej nieadekwatności, a świat społeczny wy daje się obcy lub wręcz złowrogi (Tarnowska i in., 2019).

Inteligencja moralna jako zadanie wychowawcze

Pomimo zawirowań kulturowych i dynamicznych przeobrażeń edukacyjnych wartości są nadal układem odniesienia w różnych opcjach wychowawczych i postulowane jest wychowanie w oparciu o wartości i ku wartościom. Sam proces wychowania moralnego jest procesem długotrwałym i bardzo zależnym od czynników kulturowych. Przez kilkadziesiąt lat w literaturze psychopedagogicznej dotyczącej moralności dominowała koncentracja na moralności socjalistycznej i wychowaniu społeczno-moralnym. Zagadnienia z nią związane miały charakter zarówno dzieł teoretycznych (np. Muszyński, 1964, 1965, 1967, 1983), badawczych (np. Terlecka, 1975), jak też naukowych opracowań różnych oddziaływań pedagogicznych (np. Haleniuk, Kilanowska, 1968), np. rozmowy z dziećmi w oparciu o historyjki obrazkowe, improwizacje teatralne, drama, praca z tekstem literackim, wykorzystanie baśni, zabawa tematyczna, gry, doświadczenie w działaniu. Opisywane wtedy konkretne formy kształtowania rozumowania moralnego, dyspozycji do zachowań moralnych i podejmowania decyzji moralnych są również cenione i zalecane do stosowania obecnie (por. Olek-Redlarska, 2002).

Mieczysław Łobocki dzieli metody wychowania na tradycyjne i nowoczesne. Do tradycyjnych zalicza dawanie przykładu postępowania moralnego (osobistego lub na podstawie dzieł literackich, filmów, programów), wdrażanie do zachowań moralnych (np. pomaganie, zadania dobroczynne), dostarczanie wiedzy moralnej, kierowanie procesem samowychowania, wzmacnianie pozytywne zachowań moralnych, organizowanie środowiska wychowawczego. Autor krytykuje metodę przymusu, karanja i wzmocnień negatywnych. Do nowoczesnych metod zalicza natomiast rozwijanie samorządności (świadomego i samodzielnego kierowania sobą, autodyscypliny), klaryfikowania wartości oraz rozumowania moralnego na przykładzie rozwiązywania dylematów moralnych (Łobocki, 2006).

Rozpatrując proces wychowania moralnego rozwojowo, możemy zauważyć, że już w drugiej połowie okresu niemowlęcego rodzice zaczynają wpro-

wadzać dziecko w zasady rządzące postępowaniem, stosują pierwsze nakazy i zakazy, nagrody i kary. Potem coraz większego znaczenia w kształtowaniu inteligencji moralnej nabiera przykład postępowania rodziców i innych osób z otoczenia (np. rodzeństwa, rówieśników), nakładanie na dziecko obowiązków, podejmowanie różnych ról i zadań, współdziałanie z innymi. Dzięki mechanizmom społecznego wpływu jakim są naśladownictwo, modelowanie oraz identyfikacja dochodzi do stopniowego przyswajania przez dziecko wiedzy, przekonań i postaw moralnych oraz umiejętności kierowania się normami moralnymi nawet w sytuacjach nie sprzyjających temu. Dorośli przez uczciwe i dobre postępowanie bezwiednie przekazują wzorce zachowań dzieciom, które chcą również robić to, co należy.

Jednym z zadań rodzicielskich jest prowadzenie z dzieckiem rozmów na tematy moralne, zadawanie pytań (np. dlaczego), rozważanie sytuacji z różnych punktów widzenia (myślowe odgrywanie ról) i jej ocenę moralną, oczekiwanie od dziecka dokonywania hipotetycznych wyborów moralnych, dyskutowanie nad ich konsekwencjami i oceną moralną uwzględniającą motywację i intencję czynu oraz jego okoliczności, formułowanie przez dziecko uzasadnień moralnych. Rodzic powinien wspierać nauczycieli i wychowawców w ich oddziaływaniu na dziecko w zakresie kształtowania kompetencji moralnych odniesionych do wartości, ukierunkowanych na afirmację godności osobowej dziecka oraz godności innych osób, z którymi jest ono w relacji.

Rodzice powinni zrobić wszystko, aby stworzyć środowisko domowe sprzyjające rozwojowi tejże inteligencji i być modelami w tym zakresie, przykładem cnót, które pragną ukształtować u swoich dzieci. Życie rodzinne jest nasycone sytuacjami moralnymi, daje niezmiernie dużo okazji do kształtowania wszystkich komponentów inteligencji moralnej. W ciągu dnia dorośli mają dziesiątki możliwości stwarzania warunków kształtowania cnót moralnych, będących gwarancją prowadzenia godnego, dobrego życia. Sam dorosły musi upewniać się, czy rozmawia z dzieckiem na tematy moralne, czy słucha jego pytań i wątpliwości, uzasadnia swoje wybory, zachęca do „porządnych” zachowań, oferuje troskliwą kontrolę, czy daje dobry przykład w myśl znanej sentencji: „słowa pouczają, ale przykłady pociągają”. Zapewniając „pedagogiczną obecność” (Jan Paweł II, 1988) sam powinien być odpowiedzialnym i dojrzałym moralnie człowiekiem. Czuła obecność przy dziecku i modelowanie jego zachowań przez własne moralne postępowanie rodziców, wzmocniona atmosferą życia rodzinnego przepełnioną miłością i troską stwarza podwaliny pod kształtowanie się inteligencji moralnej dziecka.

Rodzina i szkoła powinny być środowiskami wychowawczymi, w których dzieci dzięki zaangażowaniu dorosłych są ustrzeżone przed coraz bardziej demoralizującym wpływem czynników kulturowych. Dzięki nim powinny dowiedzieć się o znaczeniu moralnych zachowań, obserwować cnoty

moralne u innych, znaleźć imponujące modele osobowe, brać przykład z prawidłowych wzorów zachowań, mieć możliwość wyboru i podejmowania decyzji moralnych, przeżyć pozytywne doświadczenia w konsekwencji spełniania dobrych czynów. Siła wychowywania jest niezwykła. Troskliwy, oddany dziecku rodzic i nauczyciel, będący dla niego wzorem postępowania moralnego i autorytetem może dać mu szansę na rozwój potencjału moralnego.

Ocena poziomu rozwoju inteligencji moralnej i jej znaczenie według M. Borby

Michele Borba jest doktorem psychologii wychowawczej i poradnictwa, magistrem w zakresie trudności w uczeniu się, była nauczycielką, autorką ponad dwudziestu publikacji tłumaczonych na kilkanaście języków, uznaną na całym świecie konsultantką w zakresie rodzicielstwa, wychowania i rozwoju osobistego dzieci (np. zwiększania poczucia własnej wartości, ich osiągnięć), prowadzącą programy radiowe i telewizyjne, warsztaty i wykłady nie tylko w USA.

Jak wspomniano wyżej, na inteligencję moralną, zdaniem Borby, składają się umiejętności poznawcze, emocjonalne, społeczne i ściśle moralne, tworząc charakter moralny i kierując zachowaniami moralnymi. Ukształtowanie siedmiu cnót wchodzących w zakres inteligencji moralnej (empatii, sumienia, samokontroli, szacunku, życzliwości, tolerancji i uczciwości) jest jej zdaniem konieczne, aby dziecko nauczyło się przeciwdziałać negatywnym naciskom otoczenia i robić to, co słuszne, żyć etycznie w dzisiejszych trudnych czasach. Siedem wymiarów inteligencji moralnej jest powiązanych z siedmioma umiejętnościami niezbędnymi do osiągnięcia życiowego sukcesu. To: 1. Pozytywna samoocena; 2. Praca nad mocnymi stronami „ja”; 3. Rozwiązywanie problemów; 4. Porozumiewanie się z innymi; 5. Ustalanie celów; 6. Wytrwałość, niepoddawanie się; 7. Opiekuńczość, troskliwość. Twórczość Borby jest odpowiedzią na kryzys wychowawczy przejawiający się w postaci przemocy wśród dzieci i młodzieży, wyobcowania, zachowań autodestrukcyjnych, braku współczucia, niewrażliwości, nietolerancji i braku wyższych wartości.

Celem pomocy rodzicom i nauczycielom w stwierdzeniu, na ile u dziecka jest rozwinięta inteligencja moralna, Borba opracowała quiz dotyczący oceny jego zachowań. Zadaniem dorosłego jest odpowiedź „tak” lub „nie” na 11 stwierdzeń w odpowiedzi na instrukcję: „Moje dziecko (bez przypomnień dorosłych i bez nakłaniania) regularnie...”:

1. Jest czułe i kieruje różne uczucia do innych.
2. Stara się widzieć rzeczy z perspektywy drugiej osoby, a nie tylko swojej.
3. Jest uczciwe i godne zaufania; można liczyć, że dotrzyma słowa.

4. Czuje wstyd lub poczucie winy z powodu swoich złych działań; przyjmuje na siebie winę.
5. Z łatwością uspokaja się, gdy jest podekscytowane lub gdy się złości; radzi sobie z impulsami do niepożądanego zachowania.
6. Zachowuje się tak, jak należy bez przypominania; myśli przed działaniem.
7. Traktuje wszystkich z szacunkiem i uprzejmie; nie pyskuje, nie jest impertynenckie (bezczelne).
8. Bezinteresownie dzieli się, pomaga innym i pociesza ich, nie oczekując czegoś w zamian.
9. Jest otwarte na innych; słucha każdej ze stron przed sformułowaniem opinii.
10. Koncentruje się na pozytywnych cechach innych zamiast tych, które dzielą ludzi.
11. Stara się rozwiązywać problemy w sposób sprawiedliwy i pokojowy; chętnie idzie na kompromis.

Jeśli zostanie zaznaczonych mniej niż osiem „tak”, oznacza to, że należy skupić się z większą troską na wzmacnianiu słabiej rozwiniętych komponentów inteligencji moralnej, gdyż jest ona podatna na oddziaływanie wychowawcze. Nigdy nie jest w tym zakresie za wcześnie, ale jeśli dziecko nie było stymulowane do jej rozwinięcia – zawsze trzeba próbować to zmienić (Borba, Test Your Child’s...).

Borba argumentuje znaczenie kształtowania inteligencji moralnej, wskazując na jej pozytywne oddziaływanie na różne obszary życia człowieka (Borba, Top 10...). Inteligencja moralna jest ważna, gdyż, np.:

1. Jest podstawą dobrego, solidnego charakteru, ponadczasowych cnót.
2. Zapewnia prawidłowe pod względem moralnym myślenie i działanie, nawyki moralnego postępowania bez przymusu i kontroli, stały kompas moralny.
3. Uodparnia na pokusy, daje moc przeciwstawiania się naciskom zewnętrznym i wewnętrznym; sprawia, że ludzie robią to, co słuszne, radząc sobie z wyzwaniem moralnymi.
4. Jej komponenty to umiejętności potrzebne do moralnego postępowania w różnych dziedzinach życia, jak np. rozwiązywanie konfliktów, asertywność, samokontrola, tolerancja, uczciwe negocjowanie, bycie empatycznym, komunikowanie się z szacunkiem, współpraca, dzielenie się z innymi.
5. Zapobiega nieuczciwości (np. kradzieży, kłamstwu, oszczerstwu), przemocy, okrucieństwu.
6. Stymuluje rozwój osobowości, jest nieodzowna dla osiągnięcia dojrzałości psychicznej, gwarantuje odpowiedzialność społeczną.

7. Zapewnia prawych obywateli, a dla każdej wspólnoty i narodu istotnym jest posiadanie przyzwoitych obywateli, szanujących innych, empatycznych i troskliwych. Najważniejszą wartością państwa nie jest jego produkt narodowy brutto, postęp technologiczny lub siła militarna, ale charakter moralny obywateli.

Kształtowanie inteligencji moralnej w ujęciu M. Borby

W zakresie kształtowania siedmiu komponentów inteligencji moralnej, konieczne jest podejmowanie pewnych kroków wychowawczych. Borba zaproponowała w stosunku do każdego z nich trzy kroki. Komponenty te określiła jako cnoty, gdyż powinny być ugruntowaną, stałą dyspozycją moralną człowieka gotowego używać swojego rozumu, woli i zmysłów do przyjmowania postaw i podejmowania konkretnych czynów zgodnych z dobrem moralnym, a wtedy zachowania destrukcyjne, okrutne, samolubne będą nie do pomyślenia.

Osiągnięcie sprawności, jaką jest empatia, przejawiająca się w identyfikacji uczuć innych osób oraz współodczuwaniu z nimi wymaga od rodziców i wychowawców podjęcia następujących kroków:

Krok 1. Rozwijanie wiedzy dotyczącej emocjonalnej sfery człowieka, słownictwa wyrażającego stany emocjonalne i komunikacji pozawerbalnej;

Krok 2. Wypracowanie wrażliwości na uczucia innych, umiejętności wczuwania się w ich potrzeby i przeżycia, współczucia z nimi;

Krok 3. Rozwinięcie zrozumienia dla punktu widzenia innej osoby, umiejętności uwzględniania perspektywy widzenia osób trzecich.

Posiadanie prawego sumienia związanego z wiedzą dotyczącą przyzwoitego zachowania i umiejętnością działania w taki sposób wymaga od rodziców i wychowawców realizacji kolejnych kroków:

Krok 1. Stworzenie wychowawczego kontekstu dla rozwoju moralnego, kształtowanie znajomości zasad i norm moralnych oraz sprawności w odróżnianiu dobra od zła moralnego, dokonywanie słusznej oceny moralnej czynów i zdarzeń;

Krok 2. Wzmacnianie sumienia, kierowanie się nim w wyborach życiowych, zachowanie zgodne z jego głosem, rozwijanie cnót, aby sumienie sterowało zachowaniem;

Krok 3. Wspieranie dyscypliny moralnej.

Samokontrola to zdolność do regulowania swoich myśli i działań, aby były one wolne od nacisków wewnętrznych (zatrzymując nacisk ze strony, np. popędów, emocji) lub zewnętrznych i zgodne z uznanymi przez siebie zasadami moralnymi; działania tak, jak wie się i czuje, że jest to moral-

nie dobre. Ukształtowanie samokontroli stawia przed rodzicami kolejne zadania:

Krok 1. Modelowanie samokontroli przez osoby z otoczenia, zwłaszcza przez „znaczących innych” oraz ustalanie priorytetów samokontroli.

Krok 2. Zachęcanie do stania się „własnym motywatorem”, motywowanie się do postępowania moralnie wartościowego.

Krok 3. Nauczenie się opierania się pokusom, radzenia sobie z nimi, poprzedzania działania refleksją i oceną moralną (pomyśl, zanim zaczniesz działać).

Szacunek wyraża się w traktowaniu innych w uprzejmy i taktowny sposób, w okazywaniu innym, że się ich ceni i utrzymuje respekt dla autorytetów i władzy. Wychowanie do szacunku wobec innych wymaga od rodziców i wychowawców podjęcia co najmniej trzech kroków:

Krok 1. Ukazanie znaczenia szacunku dla innych, modelowanie go własnym zachowaniem i uczenie okazywania go w zależny od sytuacji sposób.

Krok 2. Zwiększanie szacunku dla autorytetów.

Krok 3. Wdrożenie do zachowań podporządkowanych zasadom „dobrego wychowania”, przeciwstawianie się grubiaństwu i wulgarności, kształtowanie dobrych manier i uprzejmości, przekonanie, że one się liczą!

Życzliwość polega na trosce o dobro i uczucia innych. Ukształtowanie tej sprawności wymaga od rodziców i wychowawców podjęcia starań obejmujących:

Krok 1. Ukazanie znaczenia i wartości dobroci, uczenie okazywania serdeczności, ciepła, współczucia, pomocy; zachęcanie innych do dobroci.

Krok 2. Ustalenie zera tolerancji dla podłości, złośliwości, „paskudności”, wzajemnego wspierania się i niezgody na to wszystko, co niszczy jedność i więź międzyludzką.

Krok 3. Zachęcanie do życzliwości i wskazywanie na jej pozytywne efekty.

Tolerancja polega na respektowaniu godności i podstawowych praw wszystkich osób, nawet tych, z których przekonaniem czy zachowaniami nie zgadzamy się, akceptacji różnorodności, unikania stereotypizacji i stygmatyzacji z powodu uprzedzeń wobec innych. Uformowanie tolerancji jako cnoty wymaga od rodziców i wychowawców realizacji następujących kroków:

Krok 1. Modelowanie i pielęgnowanie postaw i zachowań cechujących się tolerancją wobec osób.

Krok 2. Zaszczepienie akceptacji dla różnorodności, jeśli nie narusza ona porządku społecznego.

Krok 3. Przeciwstawianie się stereotypom i uprzedzeniom.

Uczciwość polega na przestrzeganiu sprawiedliwości w relacjach z innymi, szacunku dla zasad i norm moralnych oraz społecznych i na postępowaniu zgodnie z nimi niezależnie od kontroli zewnętrznej (prawości wewnętrznej), wywiązywaniu się z danego słowa, wypełnianiu obowiązków,

przeciwstawianiu się niesprawiedliwości i krzywdzie. Wypracowanie dyspozycji psychicznej, jaką jest uczciwość, wymaga od rodziców i wychowawców:

Krok 1. Modelowania postępowania wobec wszystkich według zasady sprawiedliwości i uczciwości, zachowania się „fair”.

Krok 2. Wdrożenia do motywowania innych, aby zachowywali się w uczciwy sposób.

Krok 3. Nauczania sposobów przeciwstawiania się niesprawiedliwości.

Nie da się jednak pracować nad wszystkimi umiejętnościami jednocześnie, stąd M. Borba proponuje wzmacnianie jednej z kompetencji moralnej przez kilka minut dziennie przez okres co najmniej miesiąca i egzekwowanie prawidłowych zachowań dzieci, co może przynieść realne efekty. Badania skuteczności wdrożenia ćwiczeń związanych z rozwijaniem pięciu podstawowych elementów poczucia własnej wartości ukazały, że realizacja programu prowadzi do wzmocnienia motywacji wewnętrznej, samokontroli, dyscypliny, odpowiedzialności osobistej i społecznej uczniów oraz zaangażowania rodziców. Z badań prowadzonych w trzech szkołach podstawowych, w których były dzieci zagrożone moralnie, a nauczyciel podejmował przez 1 minutę w ciągu 21 dni uczenie nowych zachowań związanych z jedną kompetencją moralną/emocjonalną wynika, że działania te doprowadziły do 39% redukcji agresji fizycznej, 41% spadku agresji słownej, 46% obniżenia przypadków poważnych kolizji z prawem a 93% nauczycieli stwierdziło, że ich uczniowie byli bardziej grzeczni, uprzejmi, odnoszący się z szacunkiem i chętni do współpracy. Proste w użyciu ćwiczenia okazały się skuteczne, jeśli były konsekwentnie stosowane nawet w stosunkowo krótkim czasie (Borba, 2002, 2003a). Zapewnienie dzieciom spójnych, powtarzanych krótkich ćwiczeń przestrzegania zasad i kształtowania cnót pozwoliło im opanować kompetencje moralne. Samo mówienie o zasadach moralnych nie wystarczy, dziecko musi widzieć przykład postępowania, który je pociągnie, który sprawi, że zapragnie tak żyć. Celem wychowania jest doprowadzenie do internalizacji norm i zasad moralnych, aby dzieci stawały się coraz mniej zależne od moralnego przewodnictwa dorosłych, aby ich „kompas” moralny działał prawidłowo.

Podsumowanie

Wychowanie człowieka o wysokim poziomie inteligencji moralnej jest pilnym zadaniem współczesności. Wszystkich niepokoi bowiem znaczny wzrost braku szacunku dla autorytetów, wzrost egoizmu, braku samokontroli, nieuczciwości, oszukiwania, agresji i okrucieństwa, wulgaryzmów, stosowania używek, nadpobudliwości, depresji i samobójstw wśród coraz

młodszych dzieci, a konsekwencje tego mogą być tragiczne nie tylko dla nich samych, ale także dla społeczeństwa. Inteligencja moralna stoi na straży danej jednostki i jej otoczenia. Wychowanie inteligencji moralnej jest deską ratunku, „bastionem nadziei” dla przyszłości świata. Tym bardziej, że rodzina i szkoła jako środowiska wychowawcze, które w sposób naturalny starają się zaszczerpić w dziecku wartości i umiejętności moralne, mają coraz mniejszy wpływ w tym zakresie z powodu toksycznego wpływu mass mediów. Dziecko od wczesnego dzieciństwa jest deprawowane przez filmy, gry, muzykę, reklamy, treści programów, wszechobecną pornografię, wulgaryzmy dostępne nie tylko przez telewizję, ale też komputer i osobisty smartfon, a ochrona przed nimi dzieci jest prawie niemożliwa.

Pochylając się nad zagadnieniem zadań wychowawczych stojących przed rodzicami, nasuwa się myśl, iż jednym z tych zadań jest troska o kształtowanie inteligencji moralnej u swoich dzieci, jednak sama realizacja tego zadania jest przedsięwzięciem moralnym, zobowiązaniem związanym z odpowiedzialnością rodziców za dzieci, a tym samym jest ściśle związana z poziomem rozwoju inteligencji moralnej samych rodziców. Dlatego na pytanie, od kiedy należy skupić się na wychowaniu moralnym dziecka, odpowiedź jest jednoznaczna – od wychowania jego rodziców już od ich wczesnego dzieciństwa. Istnieje bowiem zjawisko transmisji międzypokoleniowej również w zakresie kompetencji związanych z inteligencją moralną, pomimo silnego oddziaływania na nowe pokolenie rzeczywistości wirtualnej oraz rówieśniczej (Reading...).

Nawet najlepsze wychowanie moralne może zakończyć się fiaskiem. Nie przebiega bowiem ono według instrukcji obsługi jakiegoś przedmiotu, technologicznych procedur ani prawideł tresury. Jest ukierunkowane na człowieka jako wolnego podmiotu osobowego, stąd zawiera w sobie ryzyko wolności wychowanka. Pomimo starań rodzice i wychowawcy mogą nie być w stanie ukształtować dojrzałego pod względem moralnym człowieka, gdyż on sam stanowi o sobie, podejmuje decyzje, w różnym stopniu wychowuje siebie lub konformistycznie podporządkowuje się wpływom innych środowisk (Starnawski, 2011). Jego wolność jest wyzwaniem, stwarza szanse, ale i zagrożenia. Dlatego w wychowaniu bardzo istotna jest pomoc w dojrzewaniu wolnej osoby, kształtowanie umiejętności korzystania z własnej wolności i podejmowania decyzji w sytuacjach dylematów moralnych, samostanowienia i samowychowania na miarę godności osobowej. Szanując wolność wychowanka, jego autonomię i godność osobową, dorosły musi wierzyć w tkwiący w nim potencjał dobra, budzić go i ukazywać, jak bardzo jest on pociągający, twórczy i uszczęśliwiający. Stąd tak ważna jest wiara w wychowanka, optymizm i nadzieja, pomagające pokonywać trudności i nadające sens trudowi wychowania.

Bibliografia

- Biela, A. (2019). *Psychologia oczami filozofów. Klasyczna koncepcja nauki u podstaw statusu metodologicznego psychologii*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Bloom, P. (2013). *Just Babies: The Origins of Good and Evil*. New York: Crown Publishing Group.
- Borba, M. Top 10 Reasons to Build Student's Moral IQ. [Http://www.micheleborba.org/Pages/BMI03.htm](http://www.micheleborba.org/Pages/BMI03.htm), [dostęp: 20.10.2015].
- Borba, M. (1999). *Parents Do Make a Difference: How to Raise Kids with Solid Character, Strong Minds, and Caring Hearts*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Borba, M. (2002). *Building Moral Intelligence: The Seven Essential Virtues that Teach Kids to Do the Right Thing*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Borba, M. (2003a). *Esteem Builders: A K-8 Self Esteem Curriculum for Improving Student Achievement, Behavior and School Climate*. Rolling Hills Estates: Jalmar Press.
- Borba, M. (2003b). *Koniec ze złym zachowaniem*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Borba, M. (2016). *The 6Rs of Bullying Prevention: Best Proven Practices to Combat Cruelty and Build Respect*. Minneapolis, MN: Free Spirit Publishing.
- Borba, M. (2017). *UnSelfie: Why Empathetic Kids Succeed in Our All-About-Me World*. New York: Touchstone.
- Borba, M. (2018). *End Peer Cruelty, Build Empathy: The Proven 6Rs of Bullying Prevention That Create Inclusive, Safe, and Caring Schools*. Minneapolis, MN: Free Spirit Publishing.
- Borba, M. Test Your Child's Moral IQ. [Http://www.micheleborba.com/Pages/Quiz01.htm](http://www.micheleborba.com/Pages/Quiz01.htm), [dostęp: 01.10.2015].
- Boss, J.A. (1994). The Anatomy of Moral Intelligence. *Educational Theory*, 44(4), 399–416.
- Clarcken, R.H. (2009). *Moral Intelligence in the Schools*. Paper presented at the Annual Meeting of the Michigan Academy of Sciences, Arts and Letters, Detroit, MI, Mar 20, 2009. <https://rodclarcken.files.wordpress.com/2011/09/moral-intelligence-in-the-schools.pdf>, [dostęp: 24.06.2019].
- Coles, R. (1997). *The Moral Intelligence of Children*. New York: Penguin Group.
- Coles, R. (1999). *Inteligencja moralna dzieci*. Przeł. D. Gaul, M. Machowski. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Gardner, H. (2009). *Inteligencje wielorakie. Nowe horyzonty w teorii i praktyce*. Przeł. A. Janowski. Warszawa: Wydawnictwo Laurum.
- Gullikson, T. (2004). *The Moral Intelligence of Children. How to Raise a Moral Child*. New York: Bantam Books.
- Haleniuik, J., Kilanowska, M. (1968). *O wychowaniu społeczno-moralnym dzieci w wieku przedszkolnym*. Warszawa: PZWSz.
- Hamlin, J.K. (2013). Moral judgment and action in preverbal infants and toddlers: evidence for an innate moral core. *Current Directions in Psychological Science*, 22(3), 186–193. DOI: 10.1177/0963721412470687.
- Hamlin, J.K., Wynn, K., Bloom, P., Mahajan, N. (2011). How Infants and Toddlers React to Antisocial Others. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(50), 19931–19936. DOI: 10.1073/pnas.1110306108.
- Hass, A. (1998). *Doing the Right Thing: Cultivating Your Moral Intelligence*. New York: Pocket Books.

- Hoffman, M.L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Przeł. O. Waśkiewicz. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Jan Paweł II (1988). List Ojca Świętego Jana Pawła II w setną rocznicę śmierci św. Jana Bosko „luvenum patris” 31.01.1088. *L'Osservatore Romano* (wydanie polskie), 2(99), 13–15.
- Kornas-Biela, D. (2016). Inteligencja moralna a wymagania współczesnego rynku pracy. W: B.J. Ertelt, J. Górna, D. Kukla (red.): *Wybrane aspekty doradztwa zawodowego na przestrzeni życia człowieka* (s. 95–110). Częstochowa: Akademia im. J. Długosza w Częstochowie.
- Kornas-Biela, D., Biela, A., Sobek, J. (2015). Inteligencja moralna. W: J. Mariański (red.), *Leksykon socjologii moralności* (s. 261–267). Kraków: Wydawnictwo Nomos.
- Kornas-Biela, D., Schwarz, M., Biela-Wołośniej, A. (2018). Moral Intelligence in Job Analysis. W: *European Questionnaire for Job Analysis (EQJA). Theoretical and Methodological Bases* (s. 157–171). Series: Polish Studies in Economics. Berlin: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Lennick, D. Kiel, F. (2005) *Moral Intelligence*. Philadelphia: Wharton University of Pennsylvania.
- Lennick, D., Kiel, F. (2007). *Inteligencja moralna. Jak poprawić wyniki prowadzenia interesów i skutecznie zarządzać*. Wrocław: Wydawnictwo Purana.
- Łobocki, M. (2006). *Wychowanie moralne w zarysie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Marsh, A., Crowe, S., Yu, H., Gorodetsky, E., Goldman, D., Blair, R. (2011). Serotonin transporter genotype (5-HTTLPR) predicts utilitarian moral judgments. *PLoS ONE*, 6(10) DOI: 10.1371/journal.pone.0025148.
- Muszyński, H. (1964). *Wychowanie moralne w zespole*. Warszawa: PZWSz.
- Muszyński, H. (1965). *Teoretyczne problemy wychowania moralnego*. Warszawa: PZWSz.
- Muszyński, H. (1967). *Podstawy wychowania społeczno-moralnego*. Warszawa: PZWSz.
- Muszyński, H. (1983). *Rozwój moralny*. Warszawa: WSiP.
- Narvaez, D. (2010). The emotional foundations of high moral intelligence. *New Directions for Child and Adolescent Development. Special Issue: Children's Moral Emotions and Moral Cognition: Developmental and Educational Perspectives*, 129, 77–94.
- Olek-Redlarska, Z. (2002). *Rozumienie pojęć moralnych. Edukacja wczesnoszkolna*. Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.
- Osińska, K. (1995). *Choroby moralne*. Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej.
- Piaget, J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.
- Rahimi, G.R. (2011). The implication of moral intelligence and effectiveness in organization. Are they interrelated? *International Journal of Marketing and Technology*, 1(4), 62–76.
- Ramos, A.M., Griffin, A.M., Neiderhiser, J.M., Reiss, D. (2019). Did I inherit my moral compass? Examining socialization and evocative mechanisms for virtuous character development. *Behavior Genetics*, 49(2), 175–186. DOI: 10.1007/s10519-018-09945-4.
- Reading, Writing... and Moral Intelligence. https://www.educationworld.com/a_issues/chat/chat055.shtml#sthash.refrCvAK.dpuf, [dostęp: 10.10.2015].
- Ruisel, I. (2008). *Myslne – Osobnosť – Mudrosť*. Bratislava: Slovak Academic Press.
- Ruisel, I. (2010). *Wisdom and Everyday Life*. W: L. Suchocka, R. Sztembis (red.), *Człowiek i dzieło. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Kazimierzowi Popielskiemu*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Shelton, K.H., Harold, G.T., Fowler, T.A., Rice, F.J., Neale, M.C., Thapar, A., Bree, M.B. M. van den (2008). Parent-child relations, conduct problems and cigarette use in ado-

- lescence: examining the role of genetic and environmental factors on patterns of behavior. *Journal of Youth and Adolescence*, 37(10), 1216–1228.
- Starnawski, W. (2011). *Bycie osobą. Podstawy moralności i wychowania*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Tanner, C., Christen, M. (2013). Moral intelligence – a framework for understanding moral competences. W: Christen, M., van Schaik, C., Fischer, J., Huppenbauer, M., Tanner, C. (red.), *Empirically Informed Ethics* (s. 119–136). Cham: Springer.
- Tarnowska, M., Osińska-Owczarska, A., Sowicka, M., Supel-Szczerbic, G. (2019). *W jaki sposób relacja terapeutyczna może naprawiać skutki niepowodzeń w doświadczaniu bezpiecznej bliskości Innego niezbędnej dla typowego neurorozwoju funkcji zaangażowanych w skuteczne realizowanie potrzeb bliskości i autonomii*. W druku.
- Terlecka, W. (1975). *Poczucie powinności moralnej u dzieci przedszkolnych*. Warszawa: WSiP.
- Wynn, K., Bloom, P. (2014). The Moral Baby. W: M. Killen, J.G. Smetana (red.), *Handbook of Moral Development* (s. 435–453). New York, NY, US: Psychology Press.